

Kuidas paistab mets lastekirjanduse aknast?

Fakt on see, et mets paistab ja seetõttu pole mets iseenesest enam kõige olulisem. Oluline on kes vaatab, kuidas vaatab, kas aken on lahti või kinni või on lausa kardinad ees. Oluline on metsa ümber toimuv, see mis toimub metsa sees on aknast esialgu nähtamatu. Sellise ideega lähenen ka lastekirjanduses metsale, võttes metsa olemasolu seal akna taga loomulikuna, kuid läbi ajaakende vaadates on toimunud muutused. Et näha metsa sisse, tuleb olla teadlik, mis metsas üldse toimub, vajalik on eelnev metsakogemus. Märgata on, et läbi aegade pöörduvad kirjanikud laste poole rõhutusega: „Vähemalt üks kord oled sa ju küll metsas käinud?” Justkui see annaks nägemiseks ja mõistmiseks õige suuna. Tahes- tahtmatult tekib küsimus, mitu korda on käinud kirjanikud metsas, et sellest kirjutada, kas sada ja kas see sada annab suuna nägemiseks, mõistmiseks ning väljendamiseks, mille tulemis lapsed peaksid metsa ühetaoliselt tajuma. Paratamatult ei jõua täna kõikidesse metsaalustesse, sest lasteraamatutesse loodud metsi on tõesti palju. Ükski kirjanik ei soovi lapsi konkreetselt hirmutada, pagendada linnaelu eest metsa või vastupidi, aga selles mitmekihilisuses võimendubki metsa väärtus. Mets on üks enamlevinumaid kujundeid lastekirjanduses, see nii-öelda suletud ruum on tegelikult avarate võimaluste pärusmaa.

Kõigepealt pidepunkt. Vaatluse all ei ole loodustervik ega ka üksikud puud, põõsad, taimed või loomad, vaid mets. Mida selle sõna all mõista, sest paratamatult hõlmab mets neid kõiki märksõnu ja veel enam. Kultuuriliselt oleme metsarahvas, metsast pärit, metsa pidanud vajalikuks oma elueksistentsiks ja nagu Ants Viires ütleb, tänapäeval on mets peamiselt puhkuse, ajaviite, seene- ja marjakoht, jahikoht. Iseenesest tundub, et tegevused on samad, kuid muutus on ometi suur. Juhan Saare jutustuses „Metsa taga ei ole metsa” on aasta 1939 ja lapsed arutavad: „Mitu puud on mets?”. Kas üks puu, kaks, kümme, viiskümmend, aga ei. Sada juba on, seitsekümmend ka, aga kuuskümmend viis enam ei ole. Kuidas lapsed tajuvad metsa ja kas mets algab juba metsa minekust, mõtlemisest metsale, unenägudest, raamatutest või kohalolust? Kõigi nende küsimustega tuleb tegeleda veel enne seda, kui vaadata lasteraamatute metsakujutust täpsemalt.

Mõned tähelepanekud. Eesti lastekirjanduse koguproduktsooni hulgas on ligikaudu viiskümmend teost, mille pealkirjas sisaldub mets ja neist enamusel on mets täiendiks, liigi määratlemiseks, näiteks „Metsajärv”, „Metsamajake”, „Metsalilled”, „Metsatalu vahvad loomad”, „Metsapere laulikud” jne. Kõige konkreetsemalt pealkirjastab ehk Ott Arder oma luulekogu „Mine metsa!”. Metsaraamatute esilekerkimine on enam märgatav 1940-ndate ümbruses ja 00-ndate ümbruses. Aga metsast räägivad veel paljud paljud raamatud.

Mets on inspireerinud kirjanikke mitmeti, lisaks süžeearengutele ja tegevuspaikadele on paljude tegelaste perekonnanimed seotud metsaga, puudesalu ja laanega, mis on eestlastele loomulik nagunii ja selle peegeldamine lastekirjanduses pole imekspandav. Küll aga on märkimisväärne, et paljud kirjanikud hakkavad teoses põimima metsamärke kokku, vihjates märkamatu pidevalt metsale. Näiteks Eno Raua „Roostevaba mõök”, tegevus toimub Männilinnas, poiste kokkusaamine on suure männi all. Mänd on sümbol, mis hiljem sulab metsaseiklustesse. Enamus poisteraamatuid joonduvad metsa järgi, see on lahutamatu seikluste keskkond Parijõel, Pukil, Raual, Jannol ja teistel. Küll ei saa sellega seoses tõmmata väga suuri jooni, et lastekambad on rohkem metsased kui üksikud lapsed või vastupidi, sest on tõesti kõike. Kui varasem lastekirjandus on looduskeskem, sest ajadki olid vastavad, siis järjepidev linnastumine on tõstatanud terava vastanduse metsa ja linna vahele. Ometi on paljuski varasemad poisteraamatud need, kus mets hakkab vastanduma külale või kodule. Ja seda reaalse ühiskonna võrdpildina rääkides, muinasjutumetsades on mets alati olnud kodu vastandus.

Muidugi ongi lastekirjanduse sünnikodu muinasjutumets, need suured sügavad pimedad ja paksud metsad, mida tänapäeval enam ei ole. Mets on tihti hirmutav, sest nägemine hakkab haarama iga oksaliigutust, iga käbi ja känd teeb haiget, mets ründab. Ja tundub, et metsa väljundiks on väga tihti üksik onn elanikuga, kui see on leitud, võtab lugu uue pöörde. Sotsiaalne aspekt lisab turvalisust, isegi siis, kui tegemist on kurja nõia majaga, nõia juurest on lootus vähemalt pääseda. Metsa helgem pool on tema päästev võime, ükskõik kas see avaldub puudes, lindudes, loomades või teekäijas. Seega on muinasjutumets lineaarsel teljel ühel pool sõbralik ja kutsuv, siis aga eksitav ja hirmutav.

Metsa eksimine on üks kirjanike lemmikmotive, eelkõige head näited tooksin Oskar Lutsult: „Nukitsamees” ja „Lauka poisid”, kahe lapsepaari erinevad eksimised. Tänapäeva metsaeksimised lõppevad aga hädaabi kutsumisega, lapsed on teadlikud ohtudest ja oskavad käituda (Kai Kens ja Siiri Laidla). Metsa ohtlikkus on tunduvalt vähenenud, üldine lastekultuuri suundumus on metsaga sõbrustamise poole. Tänapäeva muinasjutud kasutavad samu sõnu metsa kohta: paks, pime, sügav; aga mets ise on tunduvalt naljakam ja seikluslikum keskkond kui folklooripõhised varased muinasjutulaaned. Tänapäevametsad on läbipaistvamad, hingavamad, heledamad, lagedamad ja kergemini läbitavamad. Seda muutust tingib metsausu taandumine, mets ei ole enam elukeskkond ja palju vähemaks on jäänud ka neid metsääri, kus talus on elanikud. Seiklused, mis viivad metsa, toovad need sealt ka välja, metsa peab saama kegesti ja sealt peab kindlasti välja saama ja saadakse. Seda on päris tugevalt tunda, kui koondada raamatute metsapildid. Mets on korraks ärakäimise paigaks muutunud, ükskõik kas siis eksimine, seenele minek, loodusõpe vms. Isegi nõiad käivad linnas, kollid tulevad metsast linnalaste juurde jne. Sellega on see terav linna ja metsa, kodu ja metsa vastandus tegelikult ka natuke sotsiaalse suhtlemise liiklusteeks muutunud.

Kui nimetada sõna *mets*, siis tavaline inimene ei hakka kohe mõtlema hirmudest, nõidadest, ühest onnist või looduskaitsest. See on see kõige tavalisem seenemarjamets, kus elavad loomad ja kasvavad puud, muud midagi. Ja nõndasugust metsa on lasteraamatutes tuhandete lehekülgede kaupa. See pole igav, vaid tervitav, me ei ole veel linnastunud, isegi linnalood ei saa loodusest üle ega ümber. Mets on alati foonil, just see kõige tavalisem, elukeskkonna normaalne ja loomulik osa. Vanem kirjandus räägib palju Alutagusest, Läänemaast, saartest ja muidugi Võrumaast, uuem kirjandus toob sisse sopistusi igast maakonnast, külades asuvate metsade kõrvale on tulnud nimetud metsatukad linnalähistel. Metsad jagunevad laias laastus muinasjutumetsad, kodumetsad, vanaemade metsad ja lihtsalt võõrad metsad. Muinasjutumetsad olid juba väikse vaatluse all. Kodumets tähistab enamasti maalapse loomulikku keskkonda ja selle tuttavlikkuse läbi toimub ka suurem osa seikluslikkust kodu lähedal, nendes metsades saavad tegelased õppetunde. Vanaemade metsad on need, mis asuvad lapse kodust kaugemal, vanavanemate juures, tegemist on metsadega, mis on vaiksed, sõbralikud, rahulikud ja

läbitavad. Need on metsad, kuhu linnalapsed lähevad vanematega seenele ja marjule, õpivad tundma loodust ja märkavad palju rohkem kui igapäevaselt enda ümber. Vanaemade metsades toimub lapstegelase vaimne areng. Võõrad metsad on seotud eksimiste, äparduste, hirmudega ja nende ületamisega. Ja on üks periood aastas, kus mets omandab eriti helge väärtuse, hoolimata aastaja pimedusest. Jõulud, siis tõuseb mets au sisse, lumine mets, jõulupuu otsimine, loomadele söögi viimine, kogu jõulukultuur ülistab metsa. Seda eriti lasteluule.

Metsa kasutatakse ühiskonna võrdpildina, metsa läbipaistmatus annab talle piirid, just nagu riigipiirid, sest raamatud räägivad metsamaast, Metsa kuningriigist, metsariigist, metsaküladest, metsataludest. Kõik on territoriaalsed üksused. Seal sees on metsarahvas, metsaelanikud, metsaloomad. Seega pole parata, et mets tähistab vaikides Eestit ja eestlasi, meie ühiskonda. Loomade omavahelised suhted on tihti inimskeeme järgima pandud. Metsas on olemas omad institutsioonidki, levinuim neist metsakohus. Aga on metsakoolid, metsahaiglad. Viimaste üle on mul eriti hea meel, et loomakeste seiklustest on lõpuks ka lasteraamatutes jõutud metsataimede spetsiifilisemate raviomadusteni. Küll tuleb siin hoolikalt valida õpetamiseks vajalikku, sest laps on varmas kõike noppima. Viimasel ajal on ilmunud „Moori lood”, mis lastejutu kõrval viib tutvuma taimedega, raamatu üldilme on ainult natuke segaseks muutunud. Eesti tuntud Metsamoor on oma perepargist samuti avaldanud lastele raamatu, kuid tundub, et see on ikkagi teema, mida lähemalt seletada peljatakse või kaasneb sellega liigne õpetlikkus ja seega väljatulev vorm ei ole põnev. Muidugi on laste ringkond, kes ravimtaimedest põhjalikult huvituks väike, aga vähemalt on olemas võimalus. Aimekirjandus teeb tööd, et kaasata kõik ühiskondlikud muutused metsa olemuse näitamiseks ja see jääb alati alus- ja tugipinnaks ilukirjandusele.

Üldiselt on teada muinasjutumetsade olemus Kreutzwaldist juba, kuid ma tahaksin esile tõsta August Jakobsoni töötused raamatus „Õöbik ja vaskuss”. Põnevad loomamuinasjutud on raamitud metsaperre, esimene muinasjutt kannab pealkirja „Metsaisa ja metsaema”. Mets on samamoodi tervik, kus ei domineeri ainult üks sugupool. Sellest annavad märku kõik metsa elama pandud üleloomulikud olendid. Tihti

esinevad fantaasiaolendid seiklustes liigiti üksi, seega võib jääda mulje, et tondid ja kollid on justkui meessoost ja valitsevad metsi, haldjad on naised ja päästavad kollide käest. Tegelikult elavad nad kõik metsas koos, see on oluline, sest loomade ja taimede maailm koosneb samuti mõlemast poolest, ema kujund annab metsale selle turvalise sülesoleku väärtuse, sa oled hoitud. Mets omandab sellega teatava peremudeli. Ja kollidest veel nõndapalju, et pole ime, miks lastekirjanduse metsade üle valitseb see ärev kollihirmuõhustik, paljud kollid leiavad ju raamatutes oma otsa metsas või pahad jäävad kuhugi metsa lõputusse rüppe kinni. Muidugi hakkab mets neist kihisema.

20. sajandi esimeses pooles ilmus Irma Truupõllu „Rohelise päikese maa”, elustunud nukkude seiklused metsa all. Päike paistis läbi puuvõrade roheliselt. Tundub, et varasem kirjandus on suuresti Võrumaa metsade periood. Juhan Jaik, Richard Roht, Jaan Lattik, Jaan Vahtra on kõik tuntud metsavestjad. Jaik on loonud veel Võrumaa metsade kaudu selle Lõuna-Eesti müstilise fenomeni, need müütilised metsad ei ole tänapäevani rahva ega laste mälust kadunud.

Nõukogude metsakujutus ja -tajumine jaguneb jämedalt öeldes kolmeks. Ilmub palju realistlikku metsa, paljuski täidetud loomalugudega, loomade elukeskkonna ja seiklustega (Kallaku, Rohu, Tigase raamatud) ning populaarteaduslikud Saluri raamatud. Kõrvale tõstatab tööstuse areng linnakirjanduse ja mets muutub kõrvalejäetuks, ilmuvad lisaks pioneerilaagrite metsad. Veidike hilisem metsakujutus kaasneb fantaasiakirjanduse lainega - seiklusterikas mets ja metsahoid. Harri Jõgisalu ütleb 1993. aastal avaldatud raamatu „Metsapaharet” saatesõnas, et tema raamat räägib 1950-ndatel koolide juures olevatest loodusringidest ja -nurgakestest, mis õpetasid lapsi. Nendel „metsapahareti” aastail murdis võõras võim ja vaim kooliõpetusse ja looduskäsitluse, loodusesse tuli selle läbi võtmiskultuur, loodus kui andja oli teiseplaaniline, algas inimtegevuse kuri mõju, looduse arvel pillamine, maaelu hakkas muutuma, metsi raiuti. Metsapaharet on siin mitmetähenduslik. Nõukogude lastekirjanduses linnatemaatika elavnemine tõukab metsa kui mõnusa tegevuspaiga kuhugi eemale. Aga see lõbusam ja seikluslikum metsakujutus saab fenomeniks, mets muutub millestki justkui kelleksi, keda tuleb hoida. Sinna hakkavad koonduma toredate kirjanike tegevused. Perviku „Kunksmoor”, Raua

„Naksitrallid” on legendaarsed ja populaarsed metsahoiust rääkivad raamatud. Isegi Dagmar Normeti Une-Mati seiklused jõuavad Lahemaa parki erinevate metsadega tutvuma. Ja mida teeb Heljo Mänd, avaldab koos Helle Raigna ja Meeta Terriga „Karu-aabitsa”, metsa-aabitsa. Folkloor tõuseb tuhost ja metsast saab uuesti uskumise sümbol, lastekirjandus hakkab jälle müütilise ja maagilise muinasjutumetsaga palju pakkuma. Heljo Mänd on üks järjepidev metsalugude autor, tema „Nõiakivi” on legendaarne ja uuemal ajal on tal metsalugude sari lausa. Raamatute tagakaanel räägib autor, kuidas mets on talle silmad laenanud ja teda tõmbab metsast kirjutama. Ju see tõesti nii on, et Heljo Männil on metsasilmad, ehk lausa männimetsasilmad, sest ta suudab igasugused süžeed rakendada metsakonteksti ja seda edukalt.

Kaasaegne lastekirjandus pörgatab heameelega erinevaid elunähtusi ja ilminguid metsaga. Henno Käo „Napakad jutud” segab kaasajakultuuri loodusega. Henno Käo armastab metsi, seda on näha ka tema üleloomulike olendite maailmast. Aga kontraste armastavad tekitada ka Pervik ja Kivirähk. Midagi on veel märgata kõikide raamatute peale kokku, et varasemas kirjanduses domineerivad metsavahid ja jahimehed, tänapäeval on metsavahist saanud looduskaitstjad, nii organisatsioon kui eraisikud. Kogu metsahaldamise tegevus on lastekirjanduses märgatavalt muutunud, enne peeti vahti, nüüd valvatakse ja kaitstakse kiivalt, et rikkujaid karistada. Vanasti olid puuraidurid, kes vähehaaval ja oskuslikult langetasid puid, tänapäeval on metsaröövlid ja vargad, kes võtavad rohkem kui lubatud. Varem oli mets padrikum, oksarisu oli tavaline ja tavaline on see metsas täna ka, aga lastekirjanduse mets ei ole enam nii padrik, palju lagedam on, sest siis on hästi näha kõik prügi, mis metsa visatakse. Jälle tuleb lastelugu pöörata sinna, et mets on püha ja mõned inimesed pahad. Raamat „Põnevad prügilood” on samamoodi nagu ravimtaimeraamatud kuidagi kehvast formaadis nii väljast kui seest, et see lapseni mõjusalt ja samaaegselt põnevalt jõuaks. Modernsusega käib kaasas kultuuripiiride ületus. Lasteraamatutes saab reisida, eksootika jõuab siiani, seetõttu on eesti tavaliste metsade sisse imbunud ka palme, vihmametsi ja näiteks Lotte raamatus lõunamaa pähklimeisi.

Üks tore metsaga suhestumine on üksikute laste uudishimu või kodusele keskkonnale looduse alternatiivi otsimine. Loodusarmastus viib lapsi metsadesse kondama ja seeläbi arenema, õppima. Tore näide on Eve Hele Sitsi „Mooni metsauudistaja” ja ilus metsakatsetus on Lehte Hainsalu „Väike hiiglane” ehk üks metsajutt.

Ja viimaks, kus on lastekirjanduses need õndsad raamatud metsast. Juhani Püttsepa „Tsss...Kuula!” on kena näide. Väike poiss elab linnas ja uinub ühel õhtul, ärkab aga looduses. Just nimelt väike poiss, anonüümne poiss, mis rõhutab veel enam vaikust, tähelepaneku koondumist keskkonnale. Metsalagendiku tunnetus on imeline: õhk lõhnab magusalt ja veidike väsinult, selle raamatu pluss on märkamisvõime tekitamine. Selleks ei pea käima silmad maas, vaid selleks peab lihtsalt seisatama, vaatama ja kuulama. Raamat lõppeb sellega, et vanemad viivad poisi vanaisa tallu ja imestavad, et metsas on nii vaikne. Poiss palub neil kuulata, sest mets kihab. Kõige magusama pala jätsin ma lõppu, mis on suuresti tänase ettekande metsauurimuse aluseks - Edgar Valteri pokulood. Valter väärrib muidugi ülistust, aga seda on tehtud niigi, seetõttu tõmban ma Valteriga joone alla metsakirjandusele ja nõnda, et Valter on vana kavalpea. Kas olete märganud, kuidas ta on metsakultuuri osavalt põiminud ühiskonna osaks. Valteri pokutriloogiat vaadates näeme, et esimene „Pokuraamat” on küll looduse ja metsakirjanduse fenomen, kuid see on ühe metsarahva otsing, metsariigi otsing, metsakodu otsing. Kui teose lõpuks on riik loodud, rahvas sees, siis järgmine teos on „Pokuaabits”, rahvale on vaja õpetada keelt ja kultuuri, metsakultuuri ja kui tähed ja mõisted selged, ilmub Valterilt „Pokulood”. See on raamat justkui lugemik, nüüd on metsarahvas valmis mõistma teisi kultuure, elutegevust ja võimeline arenema. Edgar Valteri mets on sündinud ka tõelise tegelusmaana. Pokumaa ja kogu pokukultuur on ehe näide, kuidas lastekirjandus on nii mõnusalt metsik, et ületab raamatute piire ja murrab välja igapäevakultuuri. Sest tavaliselt on ju vastupidi, kultuuriilminguid hakatakse kirjutama raamatutesse. Mets on tõesti võimas.

Mets annab ja võtab, näitab, peegeldab, võimendab. Kui ennast täna kokku võtta, siis lastekirjanduse aknal unistama jäädes on lõpuks ärgates näha, et paksud silmapiiri ületavad metsad on kokku kuivanud, pigem on tekkinud palju väikseid metsatukkasid,

milles sündmused hargnevad, kuid see ei tähenda, et metsa ürgne iseloom oleks kuhugi kadunud või pimedaid metsi enam poleks. Seega täpsustades, metsausk on nõrgemaks jäänud, aga asemele on tulnud mingi uus metsausk ja metsade meeletu sügavus on muutunud kujundilisemaks. Metsakujundi sees on palju väikseid metsaga seotud sisekujundeid. Eesti põlismetsade kõrvale on asunud eksootilisemad metsatüübid, metsavahid ja puuraidurid on asendunud looduskaitse ja metsaröövlitega, metsadesse on tallatud rohkem teid, ka autoteid, et lasta põrkuda loodusel ja linnakultuuril. Ja kui nüüd nõõrimööda vaadata autoreid, siis silma hakkab, et enamus autoreid kannab metsanime või vähemalt loodust enda taga: Roht, Niit, Laas, Käo, Jõgisalu, Parijõgi, Kuus, Mänd, Pervik, Vahtra, Truupõld, Uibopuu, Riikoja jne. Raudki saab alguse maapõuest.

Täna Teid!

Triin Lees

16. aprill 2014